

פרשת כי תשא

"עם קשה עורף"

ויאמר ה' אל משה ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא
(שמות לב:ט)

ויאמר ה' אלי לאמר ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא
(דברים ט:יג)

ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך אדני ילך נא אדני בקרבנו כי עם קשה עורף הוא וסלקת
לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו
(שמות לד:ט)

ולא שמעו ויקשו את ערפם כערף אבותם אשר לא האמינו בה' אלוהיהם
מלכים ב פרק יז:ד

שמות רבה מב:ט פרשת כי תשא

"ויאמר ה' אל משה ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא - מהו "והנה עם קשה
עורף הוא"?

אמר ר' יהודה בן פולויקה בשם רבי מאיר: ראויים הן להיערף

אמר רב יקים: שלושה הצופים הם: הצוף בחיה - כלב, בעוף - תרנגול, ובאומות -
ישראל.

אמר ר' יצחק בר רדיפא בשם ר' אמאי: אתה סבור שהוא לגנאי, ואינו אלא לשבחם: או
יהודי או צלוב!

א"ר אבין: עד עכשיו קורים את ישראל בחוצה לארץ: האומה של קשי עורף. אמר רב
נחמן: תדע לך שהם קשים, כשבא הקב"ה ליתן להם את התורה מה כתיב בהם: "ויהי
ביום השלישי בהיות הבוקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק
מאד(שמות יט:טז) - אמר הקב"ה: אראה להם כל נסי ולואי יתנה: "והנה עם קשה עורף
הוא".

אבן עזרא (שמות לב:ט)

ויאמר. טעם קשה ערף. שלא ישמע מה שצוה. משל לאדם הולך לדרכו במרוצה, ולא
ישיב עורף לקורא אליו.

אברבנאל שמות פרק לב

עם קשה עורף היא י"מ שלא יסורו מעקשות לבבם אף כי תכה על קדקדם כי לא ירגישו
במכות לקושי ערפם. והראב"ע פירש שהוא ההולך לצורכו במרוצה ולא ישוב עורף
לקורא אליו. והנכון בעיני שהוא משל להיותם בהמיים נמשכים לתאוותם ולא יראו את
הנולד. כי הנה הטבע בחכמת בוראו נתן בחי עינים בראשו כדי שיהיו צופים ומביטים
למה שיבוא ויזהירו את החי כדי להתקרב אל המועיל ולברוח מן המזיק. ומפני שהעינים
ללכת יביטו והם ישמרו הגוף מצד הפנים. ומי ישמר את אחורי גופו שאין שם עינים
עשה הטבע בצואר החי חוליות מתנועעות בקלות כדי שהעינים שהם בפנים יביטו גם כן

לאחור וישמרו את הגוף מכל צד. אמנם מי שעורפו קשה וכבד לא יוכל להניע צוארו ולהעתיקו מצד אל צד ומפני זה לא יראה העתיד לבוא עליו וימצאוהו צרות רבות ורעות. הנה אם כן באמרו עם קשה עורף הוא ענינו שלא יוכל להתנועע ולא יראה מה שיבוא אחריו ואין סכלות גדול מזה כי הוא כמו הבהמה שתראה ההוות אשר לפניו אבל לא תצייר מה שיהיה ומה שימשך בעתיד. ובזה הודיע למשה שלהיותם עם קשה עורף אין תועלת בהוכיחם ולא בהענישם מעט או הרבה ולא בכפרתם ולכן עתה הניחה לי. רוצה לומר אל תחוש אתה לעשות משפט בהם על זה ולא להוכיחם. הניחה לי לעשות בהם כרצוני.....

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

סיפור עגל הזהב דרמטי מאין כמוהו. ארבעים יום אחרי שחוו את ההתגלות הגדולה בהיסטוריה, עשו להם בני ישראל אליל: עגל זהב. הא-ל איים להרוג את כולם, ומשה מימש במלואה את משמעות השם "ישראל" – "פי שרית עם א-ל לוקים ועם אנשים" (בראשית לב:כט) – והפציר באלוקים לרחם על העם. כשירד מההר ושמע את הגעשה במחנה ישראל שבר את הלוחות, סמלה של הברית. הוא טחן את העגל לאבקה, מהל אותה במים והשקה בהם את בני ישראל. על הלויים ציווה להעניש את החוטאים. ואז שב ועלה להר, בניסיון מתמשך לתקן את היחסים המנותצים בין אלוהים לעמו. האל שעה לתחנוניו של משה והורה לו לפסול שני לוחות אבנים חדשים. בנקודה זו משמיע משה בקשה תמוהה:

ימהר משה ויקד ארצה וישתחו. ויאמר, "אם נא מצאתי חן בעיניך, א-ל דני, נלך נא א-ל דני בקרבנו, פי עם קשה ערף הוא. וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו" (שמות לד: ח-ט). מדוע תמוהה? מפני שמשה מנמק את בקשתו מהאלוקים שיישאר עם בני ישראל בדיוק באותו נימוק שבו נקב קודם לכן האל לרצונו לעזוב אותם ואף לכלותם: ויאמר ה' אל משה, "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה ערף הוא. ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם, ואעשה אותך לגוי גדול" (שמות לב:ט) גם פה וגם שם מוצג ישראל כ"עם קשה עורף" כנימוק לשתי מגמות הפוכות. איך ייתכן שמשה מעלה דווקא את עיקשותו של העם, את קשי עורפו, כסיבה לכך שהא-לוקים ימשיך להשרות את שכינתו בקרבם?

ושמא המפתח טמון בכך שהמילה "כי" בדברי משה "כי עם קשה ערף הוא" אינה מציינת תיאור סיבה? רבים מגדולי המפרשים סברו שזה העניין: רש"י פירש שהוראת המילה "כי" כאן היא "אם": אם הוא עם קשה עורף, אז סלח לו. אבן עזרא וחזקוני קראו את "כי" במוכח "אף על פי": סלח לו אף על פי שהוא עם קשה עורף.

אפשרות נוספת, דומה, שמציע אבן עזרא בפירושו הארוך: סלח לו כי אני מודה שהוא קשה עורף.

אכן, אם מייחסים למילה "כי" משמעות שאינה משמעותה הפשוטה, אפשר ליישב את העניין בפשטות. אך ישנו קו פרשנות אחר, מפתיע הרבה יותר, שעובר לאורך הדורות. במאה העשרים נתן לו ביטוי הרב יצחק ניסנבוים (כאן בניסוחו של א"י גרינברג, בעל 'עיתורי תורה'):

מידת עקשנות של קשיות עורף יש בה צד מגונה, אבל הצד החיובי שבה, הצד הטוב, עולה הרבה על הצד הרע. הפסוק הזה מלמדנו שגם הקדוש ברוך הוא ומשה השתמשו באותה הטענה. השם יתברך אמר "כי לא אעלה בקרבך כי עם קשה עורף הוא", ועל זה השיב משה: אדרבה! "לֵךְ נָא אֶ-לָנִי בְקֶרְבְּנִי, כִּי עַם קָשֶׁה עֲרָף הוּא". מידת העקשנות מעלה גדולה לישראל היא. הגם שעשה פעם את העגל, מוכן הוא בעת הצורך למסור את נפשו להשם ולתורתו, לסבול עינויים קשים, ובקשיות עורף לעמוד בניסיונות ולא להיכנע.

במילים אחרות: התכונה הגרועה ביותר של עם ישראל, אומר משה, עתידה להיות סגולתם ההרואית. עכשיו הם קשי עורף במרדנותם, אך יום יבוא ויהיו קשי עורף בנאמנותם. העמים יאמרו להם להתבולל, אך הם יסרבו. דתות שהשררה בידן יורו להם להמיר את דתם, אבל הם יתנגדו. הם יסבלו השפלות, רדיפות, ואפילו עינויים עד מוות בגלל שם האלוהים שהם נושאים ובשל האמונה שהם מחזיקים בה – אבל הם ידבקו בברית שאבותיהם כרתו איתך. הם ילכו אל מותם ושירת אני מאמין על שפתיהם. העובדה שהרב ניסבונים חי ומת בגטו ורשה משווה לדבריו תוקף נורא-הוד. גרעין דבריו נמצא כבר במדרש חז"ל (המצוטט ברובו בראש דבריו):
 אמר רב יקים: שלושה חצופים הם. חצוף בחיה – כלב. בעוף – תרנגול. ובאומות – ישראל. אמר ר' יצחק בר רדיפא בשם ר' אמי: אתה סבור שהוא לגנאי, ואינו אלא לשבחך: או יהודי, או צלוב.

היהודים הם קשי עורף, אומר ר' אמי, בכך שהם נכונים למסור את נפשם על אמונתם. רלב"ג, בן המאה ה-14, פירש את הפסוק שלנו באופן דומה: עם קשה עורף מתקשה לקבל על עצמו את עולה של דת, אך משעשה כן איננו מוותר עליה בשום אופן. דוגמה לעיקשות מופלאה זו מספק לנו מקרה המתועד בחיבורו של יוספוס פלביוס "קדמוניות היהודים" – אחד ממקרי המרי האזרחי הבלתי-אליים הראשונים שתועדו. קיסר רומא קליגולה (שלט בשנים 37 עד 41 לספירה) רצה להציב פסל בדמותו סמוך למקדש בירושלים, ושלה את המצביא פטרוניוס לבצע את המשימה – בכוח, אם יידרש. כך מתאר יוספוס את המפגש בין פטרוניוס ליהודי ארץ ישראל:

וריבואות הרבה של יהודים באו אל פטרוניוס לפתולמאיס [עכו] להתחנן לפניו שלא יכריח אותם לדבר חטא ועברה על תורת האבות: "ואם גמרת אומר להביא ולהקים את הפסל, הוצא לפועל את מעשך לאחר שתהרוג אותנו תחילה. שכן אין אנו יכולים לחיות ולראות במעשים האסורים עלינו מכוח מחוקקנו ואבות-אבותינו..."

...ושוב יצאו רבות הרבה לקראת פטרוניוס שבא לטבריה, והתחננו לפניו שלא יביא אותם בשום פנים לידי הכרח כזה, ולא יחלל את העיר על ידי הקמת הפסל. אמר (להם) פטרוניוס: "כלום תילחמו בקיסר, ואינכם מעלים על דעתכם את כוחו של זה ואת חולשתכם שלכם?" אמרו לו: "לעולם לא נילחם, אך נמות עד שלא נעבור על החוקים". והם שכבו על פניהם וחשפו את צוואריהם ואמרו שהם מוכנים ליהרג. וכך עשו ארבעים יום, ונטשו בינתיים את העבודה בשדה, והימים ימי זרע הזריעה, ואדיר היה רצונם והחלטת (שנוח להם) לחפוץ למות מלראות בהקמת הפסל.

פטרוניוס התרשם כל כך מנכונותם של יהודים רבים למסור את נפשם, שנמלך וכתב לקליגולה והפציר בו "שלא יביא רבבות רבות כל כך של בני אדם לידי ייאוש: אם הוא

יהרוג אותם – והם לא יסורו מחוק-דתם בלי מלחמה – יפסיד את המסים הבאים מהם, וסימן קללה ידבק בו לעולם".

מקרה זה לא היה יחיד במינו. ספרות חז"ל וספרותנו מימי הביניים גדושות סיפורים של קידוש השם – סיפוריהם של יהודים שהעדיפו למות ובלבד שלא להמיר את דתם. אספת הרבנים בלוד במאה השנייה לספירה, שניסחה את דיני קידוש השם (ובין היתר הגדירה את שלוש העבירות שיש למסור עליהן את הנפש) נועדה לא לעודד את התופעה אלא להגבילה. מכל המקרים האלה בולט אחד בתעוזתו התיאולוגית. תיעד אותו ההיסטוריון רבי שלמה אבן וירגא, שחי בתקופת גירוש ספרד:

שמעתי מפי זקנים יוצאי ספרד כי אונייה אחת באה בה מפת הקבר, ובעל האונייה השליכם אל היבשה, מקום שאין יישוב. ושם מתו רובם ברעב וקצתם נתאמצו ללכת לרגלם עד ימצאו יישוב.

ויהודי אחד בתוכם, הוא ואשתו ושני בניו התאמצו ללכת, והאישה, מאשר לא ניסתה כף רגלה, נתעלפה ומתה. והאיש היה נושא הבנים ונתעלף גם הוא ושני בניו מצד הרעב. וכי הקיץ מן העילוף, מצא שני בניו מתים. ומרוב הדאגה קם על רגליו ואמר: ריבון העולמים! הרבה אתה עושה שאעזוב דתי. תדע נאמנה שעל כורחם של יושבי שמיים, יהודי אני ויהודי אהיה, ולא יועיל כל מה שהבאת עליי ותביא עליי! ואסף מן העפר ומן העשבים, וכיסה את הנערים, והלך לבקש יישוב.

אמונה זו, אמונה קשת-עורף, מעוררת בנו יראת כבוד. זהו כנראה הרעיון שמאחורי הסוגיה הידועה על מתן תורה בהר סיני:

"וַיִּתְּצֵבוּ בְּתַתִּית הַקָּר" (שמות יט:יז). אמר רב אבדימי בר חמא בר חסא: מלמד שכפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית ואמר להם, "אם אתם מקבלים התורה, מוטב; ואם לאו, שם תהא קבורתכם". אמר רב אחא בר יעקב: מכאן מודעא רבה לאורייתא. אמר רבא: אף על פי כן, הדור [=חזרו] קבלוה בימי אחשוורוש. דכתיב, "קִיְמוּ וְקַבְּלוּ הַיְהוּדִים" (אסתר ט:כז) - קיימו מה שקיבלו.

כוונת הדברים היא כנראה זו: בהר סיני לא הייתה לבני ישראל ברירה אלא לקבל את התורה. הרי אך זה עתה נפדו ממצרים. אלוהים קרע להם את הים, הוריד להם מן מהשמיים והוציא להם מים מהסלע. בתנאים כאלה של אסירות-תודה לקב"ה ושל תלות גמורה בו, ההסכמה לקבל את תנאי הברית אינה באמת חופשית. מבחן האמונה הממשי הראשון הגיע כשאלוהים הסתיר את פניו, בימי אחשוורוש.

לא סתם בחר רבא בציטוט ממגילת אסתר. מגילה זו, שהקב"ה אינו נזכר בה כלל בשום כינוי ושם, נחשבת בעיני חז"ל לסיפור של הסתר-פנים אלוקי. בשמה של אסתר מצאו רמז לפסוק "וְאֶנְכִי הִסְתֵּר אֶסְתֵּר פָּנַי" (דברים לא:יח). מגילה מגוללת את הניסיון הראשון לג'נוסייד של העם היהודי. נאמנותם של היהודים בימי אחשוורוש לאמונתם, אף על פי כן ולמרות הכול, הייתה הוכחה חיובית לכך שהם שבו ואישרו את הברית. כשם שהיו קשי-עורף במרדנותם לאורך חלקים נכבדים מתקופת השופטים ובית ראשון, כך היו עיקשים באמונתם לאחר מכן. כשהשכינה שרתה בקרבם בגלוי ממש, הם רחקו מדבר האל. אך כאשר הלה הסתיר מהם פניו, הם דבקו בו. זהו הפרדוקס של העם קשה-העורף.

אין זה מקרה שהחלק העיקרי בסיפור מגילת אסתר, לאחר הצגת הרקע, מתחיל במילים "וּמַרְדָּכִי לֹא יָכַרַע וְלֹא יִשְׁמַחְנָה" (אסתר ג:א). סירובו של מרדכי לציית להמן מזניק את

העלילה. גם מרדכי קשה עורף. הרי יש דבר אחד שקשה במיוחד, פיזית, לעשות כשהעורף קשה, מילולית וסמלית כאחד: להשתחוות. היו תקופות שהיהודים התקשו להשתחוות להשם – אבל בוודאי שלא רצו להשתחוות לדברים אחרים. מן הטעם הזה היו היהודים היחידים מכל העמים שעלו על במת ההיסטוריה שאפילו בגלות, כשהם פזורים לכל עבר ומהווים מיעוט בכל מקום, לא נטמעו בתרבות הסובבת ולא אימצו את דת הרוב. סלח לעם הזה מפני שעם קשה עורף הוא, אמר משה, כי יום יבוא וקשיות-העורף שלהם לא תהיה כישלון טרגי אלא נאמנות אצילה ואמיצה. וכך היה.

סנהדרין דף קד עמוד א

תנו רבנן: מעשה בשני בני אדם שנשבו בהר הכרמל, והיה שפאי מהלך אחריהם. אמר לו אחד מהם לחבירו: גמל שמהלכת לפנינו סומא באחת מעיניה, וטעונה שתי נודות, אחת של יין ואחת של שמן, ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד ישראל ואחד נכרי. אמר להן השבאי: עם קשה עורף! מאין אתם יודעין? אמרו לו: גמל – מעשבים שלפניה, מצד שרואה – אוכלת, מצד שאינה רואה – אינה אוכלת, וטעונה שתי נודות אחת של יין ואחת של שמן, של יין – מטפטף ושוקע, ושל שמן – מטפטף וצף. ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד נכרי ואחד ישראל, נכרי נפנה לדרך וישראל נפנה לצדדין. רדף אחריהם, ומצא כדבריהם. בא ונשקן על ראשן, והביאן לביתן ועשה להן סעודה גדולה, והיה מרקד לפניהם ואמר: ברוך שבחר בזרעו של אברהם, ונתן להם מחכמתו, ובכל מקום שהן הולכין נעשין שרים לאדוניהם. ופטרן והלכו לבתיהם לשלום.

מחלקי מים

קשיות עורף כאן בגמרא, היא חכמת החיים וניסיון החיים שבאים בהתמדה ובעקשנות, ובפיכחון עשתונות. עם קשה עורף לטוב ולמוטב, בכל זמן ובכל מצב: בשעבוד מצרים (בירידה למצרים), במתן תורה, במעשה העגל, בהליכה הארוכה במדבר, ביחס לשלטון ולהנהגה הרוחנית (מלכים, נביאים וחכמים), בנכונות לקידוש השם ובפקחות חיים שמאפשרת לשרוד לאורך היסטוריה כה ארוכה. "ראה ראיתי" – שתי ראיות, ואולי הרבה יותר ראיות, מראות ומאורעות של עם קשה עורף.